

TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ FONETİKASI

Öz qrammatik quruluşuna görə kəskin fərqlənən dillərin eyni qrammatik təlim əsasında tədqiqi onların daxili mexanizmini lazımınca əks etdirə bilməz. Buna görə də quluşca fərqlənən hər bir dil qrupunun, o cümlədən də türk dillərinin özlərinə məxsus dil xüsusiyyətləri hələ kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Bir sıra dillərdə olduğu kimi türk dilləri ailəsində də özünü göstərən yeniliklər ənənəvi qrammatik anlayışlar çərçivəsindən kənara çıxmır. Bunun da səbəbi müxtəlif dil qruplarına aid qrammatikaların yaranması üçün həmin dil qrupunun özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasıdır, onların ümumiləşdirilməsi və beləliklə həmin dil qruplarının məntiqi tiplərinin qurulması ilkin şərtlərdəndi.

Məlumdur ki, təxminən dünyada 135 milyon 628 min adam müxtəlif türk dillərindən istifadə edir. İndiyədək türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik yaxınlığı, oxşar və fərli cəhətləri barədə kifayət qədər sanballı əsərlər yazılıb. Məlumdur ki, Türk dillərinin hər hansı birindən istifadə etməklə bu xalqlar bir-biri ilə ünsiyyət qura bilirlər. Ancaq uzun illər türk dilli xalqların Rusiya imperiyasının təsiri nəticəsində onları bir-birindən təcrid edən əlifba problemi aradan qaldırılmazsa bu dillər arasındakı fərqli cəhətlər anlaşma prosesinə daim çətinlik törədəcək. Bu da ümumtürk birliyinin qarşısını alacaqdır.

Müasir türk dilləri Azərbaycan dili, Altay dili, qaraçay-balkar dili, Başqırd dili, qaqauz dili, karaim dili, qaraqalpaq dili, qırğız dili, kumik dili, noqay dili, uyğur tuva dili, türk dili, türkmən dili, özbək dili, uyğur dili xakas dili, çuvaş dili, şor dili və yakut dilidir. Türk dillərində danışan xalqlar Qərbdə Balkan yarımadasından və Egey dənizindən tutmuş Şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə yaşayırlar.

Bu müasir dillər tarixən qədim oğuz, qədim uyğur, bulqar, peçenek, kuman, karluk, qədim türk, qədim özbək dilləri əsasında formalaşmış və müstəqil dil statusu qazanmışdır.

Vaxtilə bu ulu dilin parçalanması nəticəsində lüğət tərkibi və fonetik-qrammatik quruluşuna görə yaxın dillər əmələgəlmiş və sonralar müstəqil dil kimi inkişaf edib formalaşmışdır.

Türk dilləri Cənub-qərb, Cənub-şərq, Şimal-qərb, Şimali-Qafqaz, Sibir, Uzaq-şərq areallarına bölünür. Bu areallar eyni ailəyə mənsub olmalarına baxmayaraq onların dillərinin fonetika, leksika, morfologiya, sintaksisi biri digərindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Türk dillərinin Cənub-qərb arealına Azərbaycanca dili Türk, Türkmən, qaqauz Qafqaz və Krım-tatarlarının, Cənub-Şərq arealına özbək, uyğur, qazax, qaraqalpaq, Şimal-qərb arealına tatar, başqırd, çuvaş dilləri daxildir.

Türk dillərinin bölgüsü haqqında bir çox türkoloqların (V.V.Radlov, F.E.Korş, A.Samoyloviç, S.Y.Malov, H.A.Baskakov və s.) fikirləri olmuşdur. Sonuncu fikir H.A.Baskakovundur. O, türk dillərini qohumluq əlaqələrinə görə təsnif edərkən yalnız onların faktik dil materiallarını deyil eyni zamanda həmin dildə danışan xalqların keçdiyi inkişaf tarixini, hansı qəbilə, tayfa və xalqlarla əlaqədə olduqlarını da nəzərə alır.

Başkakov tarixi mənşəyinə və dil materiallarına görə türk dillərinin iki böyük budağa-qərb və şərqə hun budaqlarına bölür. Oqərbi hun budağının oğuz-səlcuq dil qruplarına: Azərbaycan Türk, Türkmən, Qaqauz dillərini daxil edir.

Oğuz qrupuna daxil olan dillərin başqa qrup (qıpçaq, qarluq) dillərindən fərqləndirən əsas əlamətlərini H.A.Başkakov belə izah edir:

Fonetik quruluşda: a) qıpçaq, qarluq qrup dillərində 6-dan 9-a qədər sait fonem olduğu halda, oğuz qrupunda 8 sait fonem vardır; b) başqa dillərdə qapalı amağ saiti ilə başlayan şəkilçilər (ar-ık), oğuz qrupunda qapalı dodaq saiti ilə (çark-uk) ifadə olunur, c) söz axırında q, ğ samitlərinin (beq, dağ) işlənməsi və bəzi şəkilçilərdə həmin səslərin düşməsi. Məsələn, başqa dillərdə gel-qen, al-qan əvəzinə oğuz qrupunda qelen, alan və s. söz başında kar t, g samitlərinin çingiltiəşməsi. Məsələn, gör əvəzinə, qər, dil əvəzinə til işlənməsi e) söz sonunda b, p samitlərinin düşməsi, Məsələn, başqa dillərdə bol, pol, pul əvəzinə oğuz dillərində ol(maq) və s.

Türkologiyanın nəzəri problemləri və məsələləri barədə müzakirələrdə türkoloq-dilçilər fonetika və fonologiyaya sahəsində problemlə məsələlərə aşağıdakıları aid etmişlər.

- 1) Türk dillərində, yaxud ayrı-ayrı qruplarda (bulqar, oğuz, qıpçaq və s.) müqaisəli-tarixi, fonetikasının öyrənilməsi
- 2) Həmin qruplarda tarixi-tipoloji fonetikanın öyrənilməsi
- 3) Areal fonetikanın tədqiqi
- 4) Eksperimental-fonetik tədqiqatların aparılması
- 5) Konkret dillərin fonoloji strukturu və mənşəyi
- 6) Uzun saitlərin mənşəyi probleminin həlli
- 7) Türk dillərində sinharmonizm qanunauyğunluğunun öyrənilməsi
- 8) Türk dillərində vokalizmin inkişafı
- 9) Konstantizmin inkişafı

Fonetika-dilin səslərindən bəhs edən elmdir. Dil səsləri ayrı-ayrı türk dillərində 3 aspektdə öyrənilmişdir: akustik, anatomik-fizioloji və linqvistik. Həmin danışmaq səsləri bu aspektlərdə müqaisə predmetinə də çevrilə bilər. Bu zaman

²⁸ BDU Qazax filiali

müqaisəli fonetika formalaşır. Müqaisəli fonetika həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin fonetik dəyişmələrinin səbəblərini, qanunauyğunluqlarını qarşılaşdırma müstəvisində üzə çıxarır. Dil səslərinin müqaisəli yolla öyrənilməsi qohum və qohum olmayan dillərin arasında dəyişkənliyi aşkar edir. Məsələn, Cənub-qərb qrupuna daxil olan dillərdə 8-9 sait mövcuddur. Azərbaycan dilində 9, türk dilində 8, türkmən dilində 9, qaqaüz dilində 9, kırım-tatarlarında 8 sait mövcuddur. Bu dillərə məxsus 9 sait səs aşağıdakılardır.

1. Dila arxası; a,ı,o,u
2. Dil önü e,ə,i,ö,ü

Bu qrupa daxil olan 8 saitli dillərə isə “ə” saiti daxil deyil. Ancaq tələffüz zamanı ə saitindən istifadə edirlər. Məsələn, anne-annə, haver-habər və s. Tədqiqatların bəzilərində isə qaqaüz dilində 20, türkmən dilində 10, türk dillərində isə 9 sait səsin tələffüz yeri var ki, bu da rus qrafikasında uzun tələffüz olunan saitlərə görədir.

Adları çəkilən türk dillərində saitlərdə ilkin və ya 2-ci uzanma hallarına rast gəlinir. İlkin uzanma fonematik səciyyə daşmadığından 2-ci uzun tələffüz olunmayan saitlə heç bir fərqi yoxdur.

Belə uzanmalar tarixən ən qədim dövrlərə aiddir. İlkin uzanma bütün türk dilləri üçün xarakterik deyil, ancaq qaqaüz, türkmən, tuva, yakut, qırğız dilləri üçün xarakterikdir. Belə uzanma 2-ci uzanan səsdən sonra gələn samitin zəifləməsi ilə yaranır. Azərbaycan dilində də bu hala rast gəlmək olur. Məsələn, dovğa (doğa), soyuq(sooq). Bu proses qaqaüz və türkmən dilləri üçün də xarakterikdir. Məsələn, qaqaüz dilində: aaz-az, kaar-kar və s. türkmən dilində: öz-öz, oon-on, qaavun-qovun və s. Belə uzanmaya bəzən 2-ci saitdə də rast gəlmək olur. Məsələn, qaqaüz dilində: dooru-doğru, bük-böyük və s. Digər türk dillərində də bu prosesə rast gəlmək mümkündür. Türk dilləri üçün belə uzanmalar fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmalardır. Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma hadisəsibütün saitlərin hamısını əhatə edir. Sonrakı saitlərin uzanması hadisəsi qaqaüz, azərbaycan, yakut, türk dillərinin dialektində də müşahidə olunur. Məsələn,

aa: maaza (mağaza), topraa (torpağa), sokaa(sokak), maa(mənə), saa(sənə) və s.

u: sandu(sandığı), yun (yığın) və s.

uu: tauuk(toyuq), buu (buğu), duumaq(doğmaq) və s.

üü: bük, (böyük), düün (düün) və s.

ee: seerək(seyrək), şeer (şeyr) və s.

oo: oolu(oğlu), booday(buğday) və s.

əə: döşək(döşək)

ii: iit(igir), ii (iyi), piinir(peynir), pendir) və s.

öö: söölə(söylə), böölə (böylə) və s.

Türkmən, yakut və xakas dillərində Azərbaycan və türk dilindən fərqli olaraq qısa və uzun fonemlər fəaliyyət göstərir. Bu fonemlərdə təqdim olunan eyni sözün semantikasi fərqli şəkil alır. Məsələn, qısa fonemdə: gör-feil mənasında, uzun fonemdə gö:r-qəbir, məzar mənasında, bəzən qısa fonemdə bəzənmək (feil), uzun fonemdə bə:zən-bəzi mənasında.

Müasir türkmən dilində oppozisiya təşkil edən fonemlər də vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

a-a fonemləri: a:l (al), qa:lın (qalın) və s.

u-u fonemləri: u:ç (uç), du:l (dul) və s.

o-o fonemləri: o:t-(ot), go:r (gör) və s.

ı-ı fonemləri: gı:yl(gəl) qı:z (qız) və s.

e-e fonemləri: be:z(bey) ye:r (yer)

i-ifonemləri: i:t (iyit), Çi:l(çil), pi:nir (pinir) və s.

ö-ö fonemləri: o:l(öl), gö:l (göl) və s.

Qaqaüz dilində üç qrup uzun sait fərqləndirilir ki, bu səslərdə onların mənşəyindən asılıdır: etimoloji səslər, təkrar səslər və mövqeli uzun səslər.

Uzun saitlərin türk mənşəli sözlərdə yazılışı altay dilində özünü göstərir. Bu dilin orfoqrafiyasında *aa, oo, uu, üü, u, ii*, sait səsləri sözlərin tərkibində işlədilir. Məsələn, taar(kisə), aar(yəhər), kooll(dərə), üürkü(qəzəblənmək) və s.

Qısa və uzun saitlərin bu oppozisiyasına türkmən dilindən savayı yakut, altay, xakas, qırğız, qaqaüz, özbək və tatar dillərində də rast gəlmək olur. Çulum- türklərinin dilində də saitlərin ilkin uzanması hadisəsinə bəzi sözlərdə rast gəlmək olar. Məsələn, *öt, i:k, ü:n,ka:t, a:ç* (ağac), *çöl* (yol) *sa:s* (bataqlıq), *ta:s* (daş) və s.

İlkin uzanma hadisəsi sözlərdə həm qədim türk, həm türkmən, yakut, həm də çulum-türklərinin dilində eyni cür səslənir: *se:mis, a:mis,ka:zun, ta:vaq, e:zerek, pe:zik* və s. a səsinin uzanması digər türk dillərində də səs düşümüzamanı baş verir. Məsələn, türkiyə türkcəsində: *ba:rmaq-bağırmaq; qaqaüz dilində aša:taşağı, ça:r-çağır; qaqaüz dilində: alma:-almağa, altay dilində: u:r-ur* və s.

Türk dillərində səs uzanmaları fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmalardır.

Türk dillərinə məxsus fonemlər sözün cildini dəyişərək məna dəyişikliyi də yaradır. Fonemlərdə diferensial(fərqləndirici) və inteqral (q/fərqləndirici) əlmətlər də özünü göstərir. Məs, bal-bol, sat-sot-zat və s. Məna dəyişikliyi nəinki saitlərdə həm də samit əvəzləmələrində də özünü biruzə verir. Özbək dilində 65000 sözdə samit keçidi ilə sözün məna fərqləri yaranmışdır. Buna aşağıdakı samit keçidlərində göstəriş bilərik.

ts-ç keçidində: tsirk(sirk), çirk, tsex(sex) və s.

h-x keçidində: halq(boğaz), xalq(xalq), hol (vəziyyət), xol(bulaq) və s.

b-v keçidində: baza(baza), vaza (baza), balet, valet və s.

Türk dillərinin müqaisəsində samitlərin miqdarında da fərqlilik vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z

Qaqauz dilində: b, v, d, g, j, c, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, h, t, s, ç, ş (e, я) rus dilindən keçmişdir.

Türkmən dilində: b, v, q, d, v, j, z, y, k, l, m, n, ts, p, s, t, f, x, ç, ş, я

Azərbaycan dilində 23, başqırd dilində 25, samit var. Türk dilindən fərqli olaraq başqırd dilində x, n (sağız nun), v, ğ, z, ş samitləri fərqli şəkildə tələffüz olunur. N (sığır-nun) Anadoluda daha çox işlənir. Bu dildə x samiti xırıltılı h-dır. V səsi isə iki dodaq arasından səsi çıxarır. G isə qırtlağa yaxın tələffüz edilən səslərdəndir.

Türk dillərində diftonqlaşma hadisəsi də əsas fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə önsıra və arxasıra tipinə malikdir. Həmin şərəitdə diftonqlaşma bir sıra səslərin zəifləməsi və ya düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Diftonqlar bir hecədə iki saitin birləşməsi ilə yaranır. Diftonqlara əkiz səslər də deyilir. Əslində diftonqlaşma türk dilləri üçün xarakterik deyil. Bu proses səstərtimivə səsdüşümü hadisəsi nəticəsində yaranır. Diftonqlaşma hadisəsinə daha çox ərəb və fars mənşəli sözlərdə rast gəlmək olur. Azərbaycan, türkmən, özbək, yakut və s. dillərdəki diftonq səslər tarixən türkcədəki əsl uzun səslərin tarixən, səs dəyişməsinə məruz qalması ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, dostluk-dostluğa-doslua-dostlaa və s. Türk dilində yazı diftonqu yoxdur, ancaq bəzi dialektlərdə belə diftonqlar mövcuddur. Məsələn, Andolu və Rumeli dialektlərdə tuaf, çierimiz, çıara, yourd və s. Sait və samit diftonqların formalaşma ardıcılığı bulqar və qırpaq qrupları arasında belə olmuşdur: ağ-av-oo-uu, oğ-uv-iy, iq-iy-ii-i, üq-qv-üy. Bəzən diftonqlaşma hadisəsi Azərbaycan dilində tələffüzdə baş verdiyi halda məsələn, ovuc-ouc, qaqauz dilində isə yazıda sabitləşmişdir.

Türk dillərinin fonetikasında saitlərdəki keçid prosesi samit səslərdə də özünü göstərir. Belə keçidlər 2 formada üfuiqi və şaqulu formada təzahür olunur.

Üfuiqi keçidlər nitq arealı üçün səciyyəvi olduğu halda, şaquli keçidlər dil mühiti üçün xarakterikdir. Üfuiqi səs keçidlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

dt- keçidi: dağ-tağ, davan-tavan və s.

pb- keçidi: baş-paş, bal-pal və s.

ft- keçidi: -firsət-pursat, fikir-pikir və s.

Şaquli səs keçidləri isə aşağıdakılardır:

k-q keçidi: -koy-koyun-qoyun

Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də fonetik hadisə və qanunlar qanunauyğun şəkildə baş verir. Bu səs qanunları bir dilin inkişafının müxtəlif dövrlərdə qohumluq əlaqəsi olan dillərdə səslərin uyğunluğunu müəyyən edir.

Türk dillərinin özünəməxsus fonetik əlamətlərindən biri də ahəng qanunudur. Məhz elə bu dilləri birləşdirən də bu dillərin hamısında ahəng qanununun gözlənilməsidir.

Ahəng qanununa görə türk dillərində sözdə qalın saitlər qalınları, incə saitlər də incələri sıra ilə izləyir. Ahəng qanunu türk dillərinin fonetik, morfoloji və morfonoji təbəqələrində üzə çıxır.

Ən önəmli səs qanunlarından biri müasir türk dillərində saitlərin sabit uyuşma ahənginin qoruyub saxlamasıdır. Bu da iltisafilikdən irəli gələn bir prosesdir. Bu proses sadə və düzəltmə sözlərdə formadüzəldici göstəricilərin əlavəsi zamanı müşahidə olunur.

Müqaisə olunan türk dillərində ahəng qanunu mühüm funksiyanı yerinə yetirir, belə ki, fonetik cəhətdən sözdə heca yarada bilir və heca vurğusu ilə bir sözü nitq prosesində digər sözdən ayra bilir. Məsələn, qırğız dilində tooda (dağda), tooda da (dağda da) və s. belə harmonik xüsusiyyətə görə əsasən, türk dillərinin hər hansı çoxmorfemli sözlərdə saitlər əvvəldən sonadək 4 formada olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Dodaqlanmayan arxa saitlər: ata+lar+in+qar+da+qı+lar+da
(atanıza mənsub olanlarda)

2. Dodaqlanmayan önsıra saitlər: il+men+teş+tir+il+qen+i+ten
(ilgəklərlə bölünmüşlərdən)

3. Dodaqlanan önsıra saitlər: ön+dür+üş+tö+qü+lör+übüz+dön

4. Arxasıra dodaqlanan saitlər: kol+don+mo+lor+don

Belə xüsusiyyətlərə qırğız dilində az rast gəlinməsinə baxmayaraq onun nə morfoloji, nə də fonetik qanunlarına zidd deyildir. Məsələn, sanun(sabun), buyruk (əmr), kurjun (xurcun) və s. Bu proses Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir.

Azərbaycan dilində də əgər sözün kökündə dodaqlanmayan qalın saitlər bir-birini sıra ilə izləyirsə, ona qoşulan şəkilçilər də ona uyğun olaraq qalın saitlə olur: məs, ata+lar+i+mız+dır, baba+mız+ın+dır və s. və yaxud sözün kökündə dodaqlanan incə saitlər bir-birini sıra ilə izləyirsə ona artırılan şəkilçilər də ona uyğun olaraq artırılır. Məsələn, öküz+ün+dür+mü və s. bu hal dodaqlanmayan incə saitlər və dodaqlanan qalın saitlərlə əmələ gələn sözlərə də aiddir.

Türk dillərində bəzən ahəngin pozulma hallarına da rast gəlmək olur: uzun oo səsi sözün birinci hecasında gəldikdə, morfoloji göstəricilərdə dodaqlanmayan (a:) səsi gəlir və dodaq ahəngi pozulur. Oolan (ayrılmış), toodan(quş növü) və s. Bu hal çuvaş dilində də özünü müəyyən qədər göstərir. Məsələn, atte, anne, beton və s.

Özbək dilində bəzi şəkilçilər ahəngi pozur:məsələn, zavod-çi, zakat-çi, -li şəkilçisi də sözlərə qoşulduqda ahəngi pozur. Məsələn, zavk+li, zakovat-li və s.

Türk dilləri bir-biri ilə qohumluq əlaqəsində olmasına baxmayaraq fonetik cəhətdən onlar arasında fərqli

məqamlar öz yerli xalq dilinin uzun tarixi təkamülünün nəticəsidir. Tədqiqatdan aydın olur ki, türk dillərinin əlifbasındakı hərf və səslər fərqlidir. Aydın oldu ki, Sait və samit fərqlərinin olması, saitlər və samitlərlə bağlı bir çox fonetik proseslərin morfoloji şəraitdə meydana gəlməsə işidir.

Əldə olunan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin qabığına dəyişməsi səs qanunlarına əsaslanır, fərqlər sözləni, sözsonu mövqedə olan dəyişmələrlə bağlı meydana çıxır. Müasir türk dillərinin sait və samit əvəzləmələri göstərir ki, onların qarşılıq təşkil edən səsləri fizioloji-akustik cəhətdən eyni xəttə birləşir. Bunun da nəticəsində türk dillərində fonetik dəyişmə qanunauyğunluqları nəticəsində yeni sözlər yaranır və bu da sözyaratma da yeni forma kimi meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. A.Axundov "Azərbaycan dilinin fonetikasi" Bakı 1984
2. A.Axundov "Dil və ədəbiyyat" Bakı 2003
3. İ.Kazımov "Müasir türk dillərinin müqaisəli qrammatikasi" I cild, Bakı 2011
4. M.Məmmədov, A.Axundov "Dilçiliyə giriş" Bakı 1980
5. M.Yusifov "Azərbaycan dili fonetikasının əsasları" Bakı 2013

Açar sözlər: müqayisə, türk dilləri, fonetika, vahidlik

Ключевые слова: сравнение, турецкие языки, фонетика, единство

Key Words: Comparison, Turkish Languages, Phonetics, Unity

Резюме

Культурно-идеологическая интеграция тюркоязычных народов, имеющая историческое родство, поднимает отношения между этими языками на новую ступень. Одной из основных проблем, стоящих перед современной тюркологией, является изучение языков простых тюркских народов и устранение трудностей, с которыми сталкивается создание единого турецкого языка. Для этого необходимо провести исследование противоречивого конфликта между этими языками. Эта статья идентифицирует фонетические законы каждого языка и ищет способы устранения различий. Это также показывает необходимость теоретической интуиции в изучении родственных языков.

Summary

The cultural-ideological integration of the Turkic-speaking peoples, which has a historical kinship, raises the relations between these languages to a new stage. One of the main problems facing modern Turkology is to study the languages of the common Turkic peoples and eliminate the difficulties faced by the creation of a single Turkish language. For this purpose, there is a need to conduct a research on the contradictory conflict between these languages. This article identifies the phonetic laws of each language, and searches for ways to eliminate the differences. This also reveals the necessity of theoretical intuition in studying kinship languages.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova.